

Драгана АМЕДОСКИ
Историјски институт
Београд

ЗЕМУН И ЗЕМУНСКА НАХИЈА У XVI ВЕКУ

Историја Земуна и његове околине, у времену од пада под османску власт 1521. године до краја XVI века, односно до Дугог рата (1593-1606), до сада није била предмет исцрпнијег истраживања. Изузетак чини турско освајање града које је, у оквиру проучавања историје Београда, добро обрађено у домаћој литератури.¹ Један краћи рад о Земуну у XVI и XVII веку верским и трговачким објектима и броју, конфесионалном саставу и занимању становника, објавила је Олга Зиројевић.² Њен чланак, урађен на основу османских катастарских пописа³ и савремених путописа⁴,

¹ Г. Елезовић-Г. Шкриванић, *Како су Турци после више ојсада заузели Београд*, Београд, 1956, у даљем тексту *Како су Турци*; G. Škrivanić, „*Turski pohod protiv Ugarske i osvajanje Beograda 1521. godine*“, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 3 (1967), 143-175, у даљем тексту „*Turski pohod*“; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, у даљем тексту *Београд*; Иста, „*Борбе Турског Царства и Угарске око Београда*“ у *Историја Београда*, 1, Београд 1974, у даљем тексту „*Борбе Турског Царства*“.

² „*Земун, период турске владавине до Бечког рата (1683)*“, *Годишњак града Београда*, XXX (1983), 21-26, у даљем тексту „*Земун*“. Касније је исти аутор објавио исправљену и допуњену верзију овог рада „*Период турске владавине до Бечког рата (1683)*“, *Земун*, Земун, Скупштина општине, 1987, 67-71.

³ Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда*, 1, 1, Катастарски пописи Београда и околине 1476-1566, Београд 1964, у даљем тексту *Турски извори*; *Istanbul Vaşbakanlık Arşivi (BVA)*, TD 549 (1566/7).

⁴ О путописној литератури детаљније у тексту који следи.

као и одговарајуће литературе⁵, послужио нам је као полазна тачка за даља истраживања земунске нахије.⁶

Темељ за бављење поменутом темом поставио је Хазим Шабановић, који је објавио прве, најстарије пописе Земуна и околних села, из 1546. и 1566/7. године.⁷ Брус Мекгоуан је нешто касније објавио целокупан попис Сремског санџака из 1566/7. године, односно попис Земуна и земунске нахије.⁸ Остали сачувани пописи ове области, која је после 1521. године дошла под управу смедеревског санџакбега⁹, а од 1541-1543. године се налазила у саставу новооснованог Сремског санџака¹⁰, за сада још увек нису објављени. Потичу из 1578/9¹¹, периода после 1588.¹² и 1614. године.¹³

⁵ О историји Земуна написано је неколико монографија на које је О. Зиројевић скренула пажњу у напоменама уз свој рад: I. Sorpron, *Povesni nacrt grada Zemuna i njegove okoline*, Zemun 1890; М. Дабижић и Ж. Шкаламера, *Сџапро језџро Земуна, исиџоријска-урбана целина*, Земун 1967. итд. С обзиром да оне не доносе релевантне податке за нашу тему, овде их нисмо посебно наводили.

⁶ Посебно се захваљујем мр Татјани Катић на великодушној помоћи и корисним саветима које ми је давала током рада.

⁷ Х. Шабановић, *Турски извори*, 400-411, 581-601.

⁸ В. W. McGowan, *Sirem Sancağı mufassal tahrir defteri*, Ankara 1983, 386-404, у даљем тексту *Sirem Sancağı*. Делови пописа Сремског санџака (*Тају дефтерџи* 549, у даљем тексту TD 549) који се односе на Земун и земунску нахију се код ова два аутора углавном поклапају. Међутим, постоји и једна важна разлика која се тиче начина дешифровања једне дажбине. Наиме, Шабановић је преводи као „ушур од белог и црног лука“, дакле чита као „*дџр-и сџр ве џиџаз*“, док Мекгоуан то чита као „*дџр-и бибер ве џиџаз*“, што би се преводило као „ушур од паприке и црног лука“, што је мање вероватно. Остале разлике међу њима своде се на распоред пописаних имена и начин њиховог дешифровања, што може значити да аутори нису радили на истом примерку, односно препису дефтера. Мекгоуан је овај дефтер датирао у прве године владавине султана Селима II (1566-74) (*Sirem Sancağı*, lii–liii). Х. Шабановић као време настанка дефтера узима 1566/7. годину (*Турски извори*, 581). За Б. Ђурђева то је време између 1566-69. године. („*Prodaja crkava i manastira za vreme vlade Selima II*“, *Godišnjak istoriskog društva Bosne i Hercegovine IX*, 1957, 242, нап. 13).

⁹ Х. Шабановић, „*Београд као војно-ујравно и џривредно средишџије у XVI-XVII веку*“ у *Историја Београда*, 1, Београд 1974, 327-328.

¹⁰ Према неким ауторима, Сремски санџак се први пут помиње 1543. године („*Срем, Бачка и Банат*“, *Историја народа Југославије*, књ. II, Београд 1960, 172, у даљем тексту „*Срем*“; McGowan, *Sirem Sancağı*, lx). Х. Шабановић је такође

У Архиву Србије налазе се фотокопије необјављених дефтера из 1578/9. године¹⁴ и из времена Мурата III, после 1588. године¹⁵, које смо користили у раду.¹⁶

Поред катастарских пописа, ослонили смо се и на дела османских хроничара: Печевије¹⁷ и Селаникија¹⁸, као и на објављену документарну грађу из архивске серије *Mühimme defteri*.¹⁹

сматрао да је наведени санџак основан између 1541 и 1543. године (*Турски извори*, 401), да би нешто касније навео да је Сремски санџак основан кад и Пожешки, тј. најкасније почетком јуна 1538. године са седиштем у Осијеку, па се зато дуго звао Осјечким санџаком. („Град као војно-ујравно и привредно средишње у XVI и XVII веку“, Историја Београда I, Београд 1974, 330). Према наводима О. Зиројевић најстарији помен Сремског, односно Осјечког санџака је 1540. године (*Ујравна подела данашње Војводине и Славоније у време Турака*“, Зборник за историју Матице српске 1, Нови Сад 1970, 13).

¹¹ ВВА, TD 571.

¹² ВВА, TD 673.

¹³ У поседу Јана Рејцмана, Универзитет у Варшави (према McGowan, *Sirem Sancağı*, lvi). Данас су, поред поменутих, познати и јавности доступни и следећи пописи: TD 245, сумарни попис који представља листу тимара у Сремском санџаку, чији је један део датиран 953/1546. године и TD 429, недатиран сумарни попис северне Србије у који је укључен и попис Срема с почетка владавине Сулејмана I.

¹⁴ Архив Србије TD 571 (3819-4000). Фотокопија дефтера није комплетна јер недостају завршне стране, али је потпун попис земунске нахије. У даљем тексту пагинација Архива Србије.

¹⁵ Архив Србије TD 673 (3635-3818). У даљем тексту пагинација Архива Србије. Б. Ђурђев је објавио канун-наму која се налази на почетним страницама овог дефтера, „Сремска канун-нама из 1588-9 године“, Гласник Земаљског музеја, св. IV-V, Сарајево 1950, 269-283. У даљем тексту „Сремска канун-нама“.

¹⁶ У Архиву се налазе фотокопије објављеног сремског дефтера TD 549 (987-1183). Упоредили смо читање Мекгоуана са турским текстом и видели да се поклапају, са изузетком појединих личних имена и једног погрешно прочитаног топонима (Буњавци, уместо Бућавци).

¹⁷ Ибрахим Печеви, *Пезеви Тарихи*, бугјнкј ифадеје щевирен Мурат Ураз, Истанбул 1968. У даљем тексту *Пезеви Тарихи* (Постоји и превод Печевијине историје: Реџевија, Ibrahim Alajbegović, *Historija 1520–1576*, Сарајево 2000).

¹⁸ Селаники Мустафа Ефенди, *Тарих-и Селаники*, хазирлајан М. Ипџирли, Истанбул, 1989. У даљем тексту *Тарих-и Селаники*.

¹⁹ 5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566), (*Özet ve İndeks*), Баџбаканлик Девлет Арџивлери Генел Мјадјрляђя, Османли Арџиви

Вредна запажања о Земуну и насељима у саставу земунске нахије оставили су европски путописци XVI и XVII века: Ханс Дерншвам²⁰, Антун Вранчић²¹, Штефан Герлах, Саломон Швајгер²², Рајнхолд Лубенау²³ и Евлија Челебија, османски путописац из друге половине XVII века.²⁴

У средњем веку Земун се развијао у сенци оближњих, јачих тврђава, пре свега Београда. У поређењу са овим и другим суседним, већим градовима био је готово анониман.²⁵ У време првих продора Турака његов значај је порастао, као и значај других тврђава на Сави и Дунаву. Све оне су крајем XIV и почетком XV века обнављане и интензивно изграђиване.²⁶

Средњовековно земунско утврђење налазило се на Гардошу, брежуљку на обали Дунава. Било је малог обима, опасно бедемима са кулама међусобно повезаним зидом. Изван бедема се налазио дубок жарак. Остаци ове тврђаве, која је касније била само део земунског града који се развио у подножју тврђаве, задржали су се до данас.²⁷

²⁰ М. Влајинац, „Из њујоркског Ханса Дерншвама 1553-55.“, Братство, XXI, Београд 1927, 56-104. У даљем тексту „Из њујоркског“.

²¹ Р. Matković, „Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI veka, Putovanje Antuna Vrančića g. 1553“, Rad JAZU, LXXI (1884), 18. У даљем тексту „Putovanje Antuna Vrančića“.

²² Исти, „Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI veka, XIII. Putopisi Stj. Gerlaha i Sal. Schweigera ili opisi putovanja carskih poslanstava u Carigrad, naime Davida Unganda od god. 1573. do 1578. i Joach. Sizendorfa od god. 1577“, Rad JAZU, CXVI (1893), 1-112. У даљем тексту „Putopisi Stj. Gerlaha i Sal. Schweigera“.

²³ О. Зиројевић, „Рајнолд Лубенау о Београду и Србији 1587. године“, Годишњак града Београда, XIII (1966), 49-63. У даљем тексту „Рајнолд Лубенау“.

²⁴ Evlija Čelebija, *Putopis: Odlomci o jugoslovenskim zemljama; preveo, uvod i komentar napisao Nazim Šabanović*, Sarajevo 1967, у даљем тексту *Putopis*.

²⁵ Ј. Калић, „Земун у XII веку“, Зборник радова Византолошког института, XIII (1971), 27.

²⁶ М. Дабижић, „Земунске утврде на Гардошу и однос према београдској тврђави у прошлости, садашњости и будућности“ у Београдска тврђава у прошлости, садашњости и будућности, Научни скупови 36 (1988), 182.

²⁷ *Истито*, 52-55.

Још од краја XIV века тврђава је била изложена ударима турске војске, а зна се да су је Турци први пут разорили 1397. године.²⁸ Земун је вероватно био мета напада и током вишемесечне турске опсаде Београда 1440. године, када је шира градска околина била изложена пустошењу.²⁹ У време друге опсаде Београда, 1456. године, турске лађе биле су укотвљене на Дунаву код Земуна. И баш на том месту, у непосредној близини земунског утврђења дошло је до одлучујуће битке између Угара и Османлија, која се завршила турским поразом и потпуним повлачењем.³⁰

Током треће опсаде Београда, 1521. године, Земун је коначно пао у руке Османлија. Стратегија освајања Београда овог пута се доста разликовала од претходних. Град је требало опколито са свих страна, како би био одсечен од угарског залеђа и зато је требало прво заузети земунску тврђаву. Њу су 1521. године чинила два зидна појаса полигоналне трасе са отприлике 17 кула. Простор између спољњег и унутрашњег бедема био је преграђен зидовима како би се ограничило ширење непријатеља у случају упада. На једном делу спољњег зида био је ров. Око тврђаве су се простирали виногради и баште, испод којих је било поље. Западно од земунске тврђаве налазиле су се куће.³¹

²⁸ А. Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950, 158. Турски хроничар Уруц помиње опсаду Београда 1390. године која је трајала месец дана; међутим о овоме угарски извори не говоре, па се вероватно ради о мањим пљачкашким четама. У литератури има наговештаја да је Бајазит I напао ове крајеве и Београд 1391. године; међутим не можемо са сигурношћу тврдити да су борбе из 1391. године захватиле и Земун, јер постојећи подаци о овоме нису довољно прецизни и јасни. (F. Babinger, *Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien (14–15 Jahrhundert)*, München 1944, 97, према Г. Елезовић-Г. Шкриванић, *Како су Турци*, 20-22).

²⁹ Ј. Калић-Мијушковић, *Београд*, 114; О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији*, Београд 1974, 44.

³⁰ Г. Елезовић-Г. Шкриванић, *Како су Турци*, 28-29.

³¹ *Истио*, 15-16. Ово је опис на основу карте коју су Г. Елезовић и Г. Шкриванић дали у раду *Како су Турци* која приказује Београд са околним утврђењима око 1521. године. Карту је пронашао Г. Елезовић 1936. године, међутим прве вести о њој је дао С. Пауновић априла 1937. године поводом изложбе турске књиге у Београду, када су приређивачи изложбе донели оригинал из Токапу Сараја. Карта није датирана, па су Г. Елезовић и Г. Шкриванић посредним путем утврдили време њеног настанка. (*Како су Турци*, 5). Исту карту помиње и А. Дероко у свом раду *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950, 58.

Подаци о начину и времену освајања Земуна сачувани су код Целалзаде Мустафе и Хајдер Челебија, аутора два дневника похода султана Сулејмана Величанственог.³² Они доносе скоро идентичан опис заузимања града, а ретке разлике своде се на детаље и више или мање прецизно датирање. Хајдер Челебија је прецизнији у датирању, док је Целалзаде Мустафа сликовитији у описивању догађаја.³³

Према овим османским хроничарима, војска на челу са смедеревским санџакбегом Хусрев-бегом, кога је позвао Пири-паша, велики везир, опколила је град и почела да бомбардује тврђаву. У тврђави је било мало војника, па је командант био принуђен да се са посадом повуче у кулу и колико може одговара на нападе.³⁴ Испод земунске тврђаве налазило се острво са малим утврђењем, одакле је нападана турска флотила.³⁵ После сукоба који је трајао три до четири дана Земун је освојен - кула је запаљена и срушена, а браниоци нису имали другог излаза осим предаје.³⁶ У тим борбама је погинуло око 300 угарских војника. Султан није поштедео ни остале, иако су се предали, већ је наредио да се заробљени војници погубе, становништво тврђаве одведе у робље, а тврђава сруши.³⁷

Вест о заузећу града султану је донео гласник Пири-паше, који је стигао у његов логор код Шапца 12. јула.³⁸ Султан је из освојеног Шапца кренуо у Земун и улогорио се у његовој близини 29. јула.³⁹

³² Дуго времена се није знало ко су аутори ова два дневника. Идентитет Целалзаде Мустафе први је утврдио Ф. Тауер у делу *Histoire de la campagne du sultan Suleyman I er contre Belgrade en 1521*, Prague 1924, 43, у даљем тексту *Histoire*, а његово мишљење су касније потврдили и Х. Шабановић и Г. Шкриванић. Други дневник је објављен као анониман текст у Феридун-беговом зборнику (Феридун-бег, главни секретар великог везира Мехмед-паше Соколовића) *Меџмуа-и мунџеаџи-џ Феридун бег*, који је издат у Цариграду 1848. године у две књиге (поход на Београд је описан у првој књизи, стр. 455-463). Као анониман извор наводи га и Хамер (*Хисторија Турског (Османског) царства*, 3, Загреб 1979), тек је Х. Шабановић установио да се ради о Хајдер Челебији.

³³ G. Škrivanić, „*Turski pohod*“, 148.

³⁴ J. Калић-Мијушковић, „*Борбе Турског Царства*“, 267.

³⁵ Г. Елезовић-Г. Шкриванић, *Како су Турци*, 8-9.

³⁶ F. Tauer, *Histoire*, 43; G. Škrivanić, „*Turski pohod*“, 163.

³⁷ J. Калић-Мијушковић, „*Борбе Турског Царства*“, 267.

³⁸ Г. Елезовић и Г. Шкриванић, *Како су Турци*, 71-73, саопштили су писмо великог везира Пири-паше којим он обавештава султана да је освојен Земун.

³⁹ *Истџо*, 34.

Према неким изворима, у Земун је стигао последњег дана јула одакле је посматрао ток борби око Београда.⁴⁰

О освајању Земуна податке доноси још и Печевија, који није био савременик ових догађаја. Начин на који он описује освајање тврђаве се поклапа са описом поменутих османских хроничара.⁴¹

Обавештење о паду Земуна налазимо и у писму које је сам султан 10. септембра из Београда упутио дубровачком Сенату, а у коме осим победе над Београдом помиње и освајање осталих сремских градова (Беркасова, Митровице, Купиника, Барића, Земуна, Сланкамена и Карловаца) које је до темеља разорио.⁴² Материјал од ових тврђава је искоришћен за поправку београдске тврђаве.⁴³

Већ почетком следеће године земунска нахија је, као и читав будући Сремски санџак у који ће бити уврштена, постала поприште честих сукоба турских и угарских чета. Све до мохачке битке 1526. године турске акције се своде углавном на пљачкашке упаде. После победе на Мохачу, султан је ушао у Будим, али је због побуне у Малој Азији морао да се повуче из Угарске. Ипак, Турци су и даље задржали посаде у освојеним сремским градовима.⁴⁴ У јуну 1529. Сулејман је кренуо на Беч и том приликом запосео читав Срем и део источне Славоније, који су и после овог похода остали под турском влашћу, а њима је управљао смедеревски санџакбег. И после 1537. године, ситуација је остала иста.⁴⁵ Године 1541. Сулејман

⁴⁰ Ј. Калић-Мијушковић, „Борбе Турског Царства“, 267, 269.

⁴¹ Према Печевији, угарски краљ је у помоћ Београду послао око 300 војника. Међутим, пошто су они стигли касно, када је Београд већ био опкољен, склонили су се у земунску тврђаву. На то је велики везир послао Хусревбега, смедеревског санџакбега, да опседне Земун. После краће борбе тврђава је запаљена, угарски капетан заробљен, а његови људи су се предали уз услов да им животи буду поштеђени. Међутим, султан Сулејман није прихватио њихов услов и наредио је да се сви заробљени војници убију. (*Пезеви Тарихи*, 43).

⁴² Марино Санудо, *Одношаји скуйовладе млејачке према јужним Славеном*, Продужење од г. 1517. до г. 1525. Архив за повјестницу југославенску књ. XVIII, Загреб 1863, 136, према О. Зиројевић, „Један век турске владавине у Сланкамену (1521-1621)“ *Историјски часопис*, XIV–XV (1965), 32, у даљем тексту „Један век“.

⁴³ О брзом и лаком освајању Земуна и других сремских градова (Сланкамен, Купиник и Барић), и њиховом разарању говори и Катиб Мухамед Заим (О. Зиројевић, „Један век“, 31).

⁴⁴ „Срем“, 169.

⁴⁵ *Исио*, 170.

је поново кренуо на Будим и освојио га. После овог похода, основан је Будимски пашалук у чији је састав ушао и новоформиран Сремски санџак, чије је седиште тада било у Осијеку, а који је образован од Срема и источних делова Славоније.⁴⁶

Сремски санџак је у време оснивања, 1543. године, имао 24 нахије, од којих је једну чинио Земун са околином. За време владавине Селима II (1566-74) број нахија се смањио на 16. Највећа је била илочка, а најмања нахија Рача. У односу на остале, земунска нахија је спадала у мање. Око 1578/9. године број нахија је остао исти.⁴⁷ Земун је био седиште истоимене нахије, а у XVII веку је постао и седиште кадилука.⁴⁸ Пре тога је, (1578/9.) малобројно муслиманско становништво земунске нахије било под јурисдикцијом београдског кадије.⁴⁹



Карта преузета из
В. W. McGowan, *Sirem Sancađi mufassal tahrir defteri*, карта бр. 1.

⁴⁶ *Исџо*, 171.

⁴⁷ *Исџо*, 172-173. Године 1543. имао је пет кадилука, у периоду од 1566-74. 4, а око 1578/9. такође пет кадилука.

⁴⁸ О. Зиројевић, „Земун“, 22.

⁴⁹ TD 571, 3970.

Године 1546. земунску нахију је чинило девет насеља. Село - варош Земун и следећа села: Кумша, Живац, Бежанија, Добановци, Батајница, Биљарица, Сурчин, Буђавци и Камендин.⁵⁰ Пописано је искључиво хришћанско становништво, тако да не знамо да ли је у то време становништво земунске нахије било етнички једнолико или муслимани једноставно нису ушли у овај попис. Двадесетак година касније се види да је дошло до пораста броја насеља у нахији, има их 16.⁵¹ Нова села су: Грабовац, Кизил Килисе (Црвена Црква), Тврдењава, Кумша и Бигавац, који је само у овом попису убележен као ненасељено село, а иначе је мезра, као и Јаково које је у претходном попису уписано као мезра. Овај дефтер је уједно и први поуздани извор о муслиманима у Земуну. У осталим насељима земунске нахије нема муслиманског становништва. Број становника нахије је увећан отприлике за трећину у односу на претходни попис.

У следећа два пописа која су нам била на располагању структура ове нахије постаје стабилна и број насеља је увећан једино за село Врбас које није новоформирано, већ је раније припадало нахији Купиник⁵², а почев од 1578/9. налазило се у саставу земунске нахије. У попису из 1578/9. године број кућа земунске нахије је увећан за 52.⁵³

У попису насталом после 1588. године уочава се опадање броја становника на нивоу целе нахије, што се огледа у укупном броју кућа који је умањен за 125.⁵⁴

Земун је 1546. године уписан као село-варош.⁵⁵ Пописано становништво је искључиво хришћанске вере и има статус дербенџија јер се брине о безбедности путника који, путујући Цариградским друмом, прелазе Дунав код Земуна. Дербенџијски статус подразумевао је смањене износе неких дажбина. Хришћани Земуна плаћали су смањену филурију од 60 акчи, 30 акчи на име осталих ресмова, а свака кућа давала је још по две мерице пшенице, две мерице јечма, ушур од шире и ресум на ситну рогату стоку, кошнице и свиње.⁵⁶ Године

⁵⁰ Х. Шабановић, *Турски извори*, 400-411.

⁵¹ *Исџо*, 579-601.

⁵² В.В. McGowan, *Sirem Sancağı*, 383-384.

⁵³ *TD 571* (3819-4000).

⁵⁴ *TD 673* (3635-3818).

⁵⁵ Х. Шабановић ово објашњава тиме да је ова стара варош у то доба имала статус села, а касније је опет добила статус вароши (*Турски извори*, 403).

⁵⁶ *Исџо*, 404.

1566/7. ове повластице су потврђене, с тим што им је још придодато и ослобађање од ванредних терета и диванских намета, данка у крви, давања хране за војску, давања џерахора и кулука.⁵⁷ У овом попису становници Земуна су уписани као мензилџије, што значи да су се бринули о броју и исхрани коња, намењених путовању државних службеника (гласника, поштоноша и других).⁵⁸ Каснија два пописа сведоче да су становници Земуна задржали свој повлашћени статус.⁵⁹

Само насеље остављало је на европске путописце лош утисак. Половином XVI века (око 1553/55) Х. Дерншвам пише да је то насеље које „није равно ни рђавом селу“ и напомиње да је раније на брду постојала тврђава, са околним јарковима, која је сада порушена и у њој нико више не станује.⁶⁰

А. Вранчић је пролазио кроз Земун отприлике у исто време кад и Дерншвам, 1553. године. Он наводи да се ово насеље налази близу Београда и да је тврђава разорена, а да је варош Земун постала село.⁶¹

Године 1566/7. Земун је уписан као варош. У овом попису се може видети да је у њему већ формиран и муслимански џемат. Ако се има у виду да еуфемизам „син Абдулаха“ означава преобраћеника, онда су шест од уписаних муслиманских старешина кућа конвертити.⁶²

У следећем попису из 1578/9. године, становништво је такође подељено у два џемата. Број хришћанских домаћинстава скоро да се није променио, само је порастао број муслиманских кућа. Међу хришћанима је убележено 15 досељеника. Од уписаних становника осам је исламизираних, судећи по имену Абдулах.

⁵⁷ *Исџо*, 585.

⁵⁸ *Исџо*. О земунском мензилу и задацима које су обављали његови становници као мензилџије, говоре и документа у 5 *Numaralı Mûхимме Дефџери*, хякјам. но. 1626, 1747, 1784, 1788, 1790, 1830, 1835, 1976, 1977, 1980, 1981, 1984, 1987. Поред тога, о повољном положају Земуна за коначење и о његовој улози мензила сведочи и *Тарих-и Селаники*, 21.

⁵⁹ Према попису из 1578/9. године свака кућа даје по 45 акчи на име џизије и увећања царског ступања на престо и дају по једну и по мерицу пшенице и по једну и по мерицу јечма. У последњем од пописа који су нам били доступни, свака кућа даје по две мерице пшенице и две мерице јечма, док све остале дажбине остају исте као у претходном попису.

⁶⁰ М. З. Влајинац, „*Из џуџоџиса*“, 101.

⁶¹ Р. Matković, „*Putovanje Antuna Vrančića*“, 18.

⁶² Овде је уписан и један Циганин. Ово је уједно и једино место у сва четири коришћена пописа да се помиње ознака Циганин.

Без обзира на статус вароши, Земун је за путописца С. Герлаха 1578/9. године био „мало српско село“, изнад кога се на брежуљку налази порушено утврђење четвороугаоног облика, дебелих зидова од опеке са четири куле, које окружује невелика ограда и три јаруге. Према Герлаху, Земун има малу оронулу цркву и каравансарај. У његовој околини су житна поља и виногради.⁶³

У последњем попису Земун је уписан као касаба, што указује на преовладавање муслимана у насељу, које је претходно заведено као варош.⁶⁴ Убележен је само један досељеник међу хришћанима. Значи, број становника се у односу на претходни попис није променио, али је очигледан убрзани процес исламизације. На основу еуфемистичког имена Абдулах може се видети да има 12 преобраћеника.⁶⁵

Рајнхолд Лубенау 1587. године пише да Земун има једну сасвим порушену тврђаву на обали Дунава, у чијем подножју лежи неколико дрвених кућа, једна грчка црква и једна џамија. Такође помиње и постојање каравансараја на води.⁶⁶

Џамија датира највероватније из времена када је султан Сулејман Величанствени боравио у Земуну 1521. године. Наиме, било је уобичајено да се одмах по освајању највећа црква у месту претвори у џамију како би нови господари могли да обављају своје верске потребе.⁶⁷

⁶³ Р. Matković, „*Putopisi Stj. Gerlaha i Sal. Schweigera*“, 61. О. Зиројевић, „*Земун*“, 23.

⁶⁴ У турској терминологији „*varos*“ означава насеље градског типа које је искључиво или претежно насељено хришћанским становништвом, док је „*касаба*“ муслиманско насеље које поседује грађевине које му дају муслиманско обележје: џамију, мектеб, хамам итд. Његово становништво се претежно бави градском привредом. (О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Будима у XVI и XVII веку*, Нови Сад 1976, 178, 180).

⁶⁵ *TD 673* (3811–3812).

⁶⁶ О. Зиројевић, „*Рајнхолд Лубенау*“, 49-63. Ако се узме у обзир податак да је број кућа у Земуну 80-их година XVI века износио 100, а да Лубенау говори о неколико кућа, стиче се утисак да његов опис није најпоузданији у овом делу.

⁶⁷ На Прандштетеровом акварелу из 1608. године приказан је минарет џамије, што потврђује да је у Земуну у ово време постојала џамија. Џамија је била саграђена од тесаног камена, њене димензије су биле 10x10 метара, имала је три реда прозора, а купола јој је била покривена оловом. Џамија се налазила на месту данашње католичке цркве (www.zemun.co.yu/crkve/index.htm).

Објектима који су обележили Земун тога доба свакако треба додати и мост који га је повезивао са Београдом. Овај мост је лежао на стубовима и био је дугачак око 4000 корака.⁶⁸

Од осталих насеља земунске нахије, као најзначајнија, по броју кућа и приходима, истичу се Бановци, Бежанија, Камендин (данас потес између Земуна и Батајнице), Добановци, Батајница и Кизил Килисе (данас Црвенка). Најстабилнија села су Бежанија и Добановци и она одржавају континуитет у развоју током целог XVI века; број домаћинстава у њима половином и крајем века је скоро исти. Бановци и Кизил Килисе су као села први пут пописана 1566/7. године и тада су међу најнасељенијим селима у нахији, да би касније број њихових кућа постепено почео да опада. Најнестабилније од наведених села је Камендин и број кућа у њему се од пописа до пописа неочекивано мењао. Становници овог села су имали статус мензилџија и због тога су имали извесне пореске олакшице, као и становници Земуна. Напомена којом им се додељује овај статус први пут се помиње у попису из 1566/7, а у следећа два пописа је само потврђена.⁶⁹

Сва ова насеља у попису из 1578/9. године достижу врхунац насељености у XVI веку и међусобно се донекле изједначавају по броју домаћинстава. Број домаћинстава остаје уједначен и у последњем попису XVI века, али је у свим селима знатно умањен.

Из претходно наведеног може се закључити да се у периоду између 1546 и 1566/7. године број насеља у земунској нахији доста изменио, порастао је са девет на 15. У периоду који следи те промене се могу свести само на прикључење села Врбас земунској нахији и на промене у статусу мезре Јаково која постаје село и Бигавца који добија статус мезре.

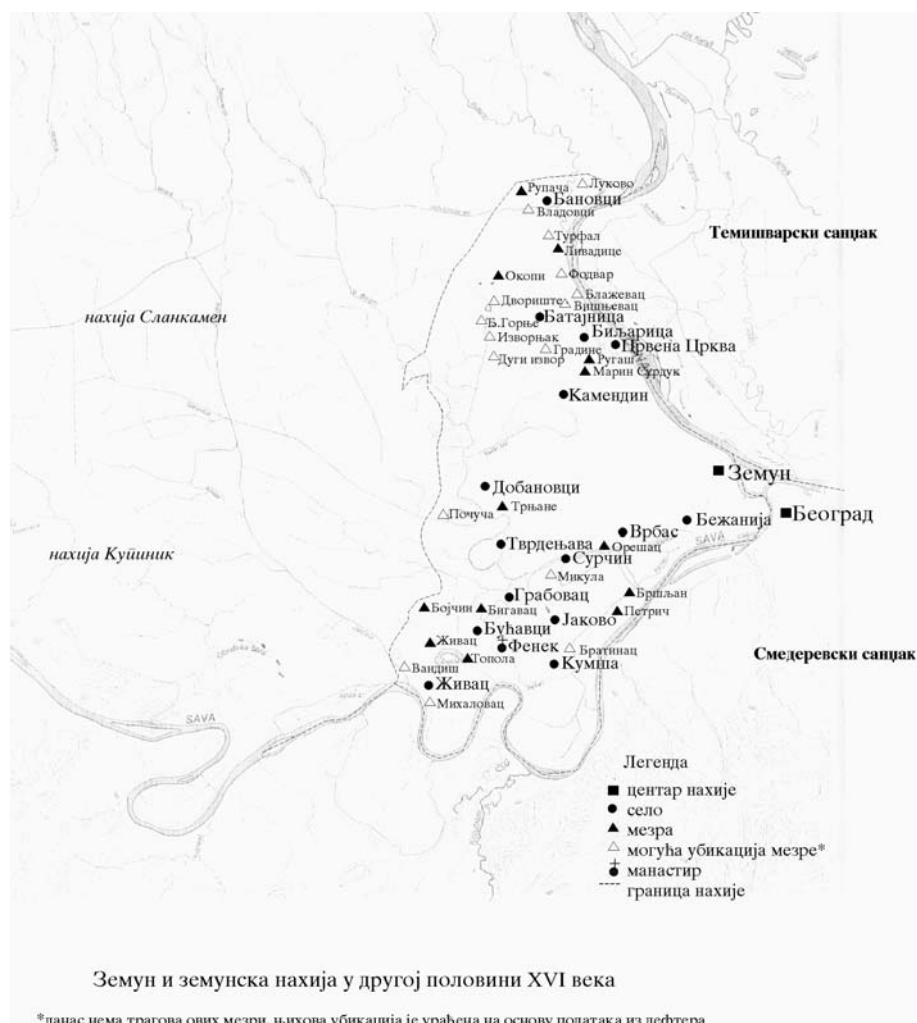
Што се тиче промена у самој структури сваког од ових насеља, ови пописи не указују ни на једном месту да је дошло до наглог пораста или смањења броја становника у насељима земунске нахије. Наиме, велике миграције на овим просторима којим је обележен период од 1566 до 1568. године, у овим пописима једва да су препознатљиве. Тада раја из крајева јужно од Дунава масовно прелази у Банат како би била уписана у нови попис санџака вилајета Темишвар. Основни разлог је то што су се у вилајету Темишвар спенца и џизја

⁶⁸ О. Зиројевић, „Земун“, 23.

⁶⁹ Х. Шабановић, *Турски извори*, 594; *TD 571*, 3977; *TD 673*, 3818.

ЗЕМУН И ЗЕМУНСКА НАХИЈА У XVI ВЕКУ

плаћале по кући, а у Срему и другим санџацима по глави.⁷⁰ Трагови ових миграција се у поменутом пописима тешко могу уочити. Наиме, број домаћинстава у насељима земунске нахије у периоду између два старија пописа, 1546 и 1566/7. године, расте и очигледно је



⁷⁰ С. Катић, „Кнежевачко Пописје под њурском влашћу“ у Историја Новог Кнежевца и околине, Нови Кнежевац 2003, 150-151. У даљем тексту „Кнежевачко Пописје“. Наредбе на које аутор указује у поменутом раду, а које се односе и на Срем, врло сликовито говоре о овим миграцијама и мерама које је Порта предузела како би спречила даље масовно досељавање.

Број домаћинстава у селима земунске нахије 1546, 1566/7, 1578/9. и после 1588. године⁷¹				
Место	1546.	1566/7.	1578/9.	после 1588.
Земун	88	95 ⁷²	103 ⁷³	100 ⁷⁴
Бановци	-	55	59	31
Батајница	25	29	45	41
Бежанија	42	59	55	41
Бигавац	-	-	мезра	мезра
Биљарица	36	25	29	26
Буђавци	30	36	33	20
Јаково	мезра	24	21	17
Камендин	0	32	60	47
К. Килисе	-	50	47	31
Кумша	25	35	35	25
Сурчин	30	35	34	28
Тврдењава	-	8	12	12
Врбас	-	16	16	16
Живац	17	24	21	9
Укупно	343	581	633	508

да се овде ради о нормалном демографском расту насеља, у смислу природног прираштаја. Познији период, између 1566/7 и 1578/9. године, одликује се стагнирањем броја домаћинстава у већини насеља ове нахије, са изузетком Батајнице, Камендина, Тврдењава и Врбаса у којима број домаћинстава расте.⁷⁵ Дакле, из овога се може видети да миграције нису драстично утицале на демографску структуру насеља земунске нахије.

У времену од 1578/9. па све до периода после 1588. године демографска слика се мења и те промене се огледају у смањивању броја домаћинстава скоро у свим насељима. Број становника стагни-

⁷¹ У укупан број кућа су урачуната и удовичка домаћинства.

⁷² 21 муслиманска и 74 хришћанске куће

⁷³ 28 муслиманских кућа, 75 хришћанских кућа

⁷⁴ 59 муслиманских кућа, 41 хришћанска кућа

⁷⁵ У Батајници је број домаћинстава порастао за 16, у Камендину за 28, у Тврдењави за 4, а у Врбасу за 8.

ра у Земуну, Добановцима, Грабовцу и Врбасу, док пад у броју домаћинства бележе Бановци, Бежанија, Буђавци, Камендин, Кизил Килисе и Живац.⁷⁶

Становништво насељено на територији земунске нахије је, као и становништво насељено у осталим деловима Османског царства, имало право пуне својине на својим кућама и окућницама. Међутим, за обрадиво земљиште које је користило, а које је припадало држави, било је дужно да плаћа годишњу ренту, односно ушур (десетину) од производа са земље.⁷⁷ Поред ушура, у XVI веку раја Сремског санџака, чији је део била и земунска нахија, уместо личног пореза, односно главарине (харача, џизје) који је давао сваки одрастао мушки члан домаћинства, плаћала је на Ђурђевдан филурију (*ресми филури, hâne филурици*) од куће, без обзира на то колико чланова има домаћинство. Циљ ове повластице је био да се раја охрабри како би убрзано населила и обновила разорени Срем. Османлије су ове мере примењивале и у другим санџацима и оне би важиле док се не испуни постављени циљ, а затим би се ова повластица укидала. У Срему је она важила до половине XVI века.

Битна разлика у односу на друге санџаке је то што раја у Срему није давала спенцу (*исџенце*), дажбину коју је плаћао свом спахији сваки за рад способан хришћански рајетин, нити порез на капију (*ресм-и кају*) који је био еквивалент спенци у областима бивше Угарске. Муслиманска раја је давала дажбину од чифта⁷⁸ (*ресм-и зифти*).⁷⁹ Ова дажбина је уписана заједно са осталим само у дефтерима из 1566/7. и 1578/9. године и износи 22 акче.⁸⁰ Остале обавезе и дажбине раје према држави, односно султану, у Срему биле су мање-више сличне онима у другим земљама у европском делу

⁷⁶ Највеће промене у броју становника имали су Бановци где се број кућа смањио за 28 и Живац где је број кућа умањен за 12.

⁷⁷ С. Катић, „Кнежевачко Појисје“, 142.

⁷⁸ Чифт је комад земље који обрађује једно сељачко домаћинство (Д. Бојанић, *Турски закони и законски пројиси из XV и XVI века за смедеревску, крушевачку и видинску обласи*, Београд 1974, 137. У даљем тексту *Турски закони*).

⁷⁹ „Срем, Бачка и Банат“ у *Историја народа Југославије*, књ. II, Београд 1960, 179, у даљем тексту „Срем“.

⁸⁰ Х. Шабановић, *Турски извори*, 584; *TD 571*, 3971.

⁸¹ „Срем“, 179.

Царства у то време.⁸¹

Врло важну улогу у насељавању земље и одржавању насељености, као и у разрезивању и прикупљању пореза по кућама, имали су кнезови и примићури. Кнезови су били на челу села и, заједно са примићурима, представљали су га пред званичним властима. За време рата су учествовали у походима. У надокнаду за службу били су ослобођени пореза, а њихове баштине нису биле оптерећене дажбинама, што је све презицирано канун-намама за Срем.⁸²

Године 1546. кнежинска организација је у земунској нахији била слабије развијена, што је било у складу са мањим бројем села које је имала у то време. Само три насеља су имала кнеза: Земун, Биљарица и Сурчин.⁸³ Након двадесет година, са развитком нахије узнапредовала је и ова организација, па кнезови постоје у Јакову, Кизил Килиси, Сурчину, Батајници и Бановцима.⁸⁴ Исти број кнезова је уписан и у следећем попису: у Сурчину, Бановцима, Врбасу, Јакову и Кизил Килиси.⁸⁵ У последњем попису, насталом после 1588. године уписана су само два кнеза у целој нахији: у Сурчину и Бановцима.⁸⁶ У пописима нема примићура.

Подаци о новчаним и натуралним дажбинама у дефтерима које смо користили дају нам вредне податке помоћу којих је могуће реконструисати привредне прилике у земунској нахији у XVI веку. Приликом разматрања ових података, прво што се намеће као закључак јесте да је основна привредна грана била пољопривреда. Њом се бавило како сеоско, тако и становништво Земуна. Уочљиво је да су имућнији становници Земуна, па и суседног Београда, у овом случају назире и често јаничари, куповали поседе ван града. Они су поседовали чифлуке или друге врсте појединачних имања, попут ливада, њива, винограда, воћњака са којих су убирали приходе, па су зато имали и обавезу да плаћају годишњу ренту,

⁸² Б. Ђурђевић, „Сремска канун-нама“, 281-282; „Срем“, 184-185; В. W. McGowan, *Sirem Sancagi*, 5.

⁸³ Х. Шабановић, *Турски извори*, 404, 409, 410.

⁸⁴ Исто, 578, 591, 592, 597, 600.

⁸⁵ *TD 571, 3972, 3973, 3974, 3976.*

⁸⁶ *TD 673, 3813, 3814.*

⁸⁷ Тако Редеп-бег поседује чифлук на граници Земуна. Он није међу пописаним муслиманима Земуна, што значи да је из околине, вероватно из Београда. (*TD 571, 3971*). Јаничар Махмуд из Београда поседује ливаду, а земунски јаничари Шахман и Ахмед чифлук, односно воћњак. Сви ови поседи налазили су се у близини Земуна (*TD 673, 3812*).

одређени износ на име ушура, као и остало становништво.⁸⁷

Становници земунске нахије су у великој мери гајили житарице и то: пшеницу, јечам, раж, просо, оvas и зоб. Као што се може видети из анализираних дефтера, највише се производила пшеница. Приходи од ове културе су били двоструке и више пута већи од укупне производње осталих житарица у сваком селу ове нахије. Следи производња јечма⁸⁸, са којим је некад заједно уписана и раж, затим просо и на крају зоб, која се користила за стоку, али и у људској исхрани.

О томе у којој мери је била развијена производња житарица, говори и број воденица на Дунаву. У попису из 1546. године није уписана ниједна, док 1566/7. године у Земуну постоји млин са две жрвња и млин код села Кизил Килисе такође са два жрвња.⁸⁹ У следећем попису у земунској нахији су уписане воденице на Дунаву са укупно 16 млинских каменова и то код Земуна и у близини Батајнице, односно преко пута села Црвена Црква (Кизил Килисе).⁹⁰ Десетак година касније број жрвњева је порастао на 33. Највише воденица било је смештено преко пута села Црвена Црква.⁹¹ Износ млинарине по једном камену је био 50 акчи.⁹² Ова дажбина се давала ономе на чијем поседу се налазила воденица.

Према износима дажбина може се видети да је у земунској нахији врло значајна пољопривредна култура била винова лоза и да је она заузимала значајне површине земљишта. О великим приходима од виноградарства говори и чињеница да је у другим деловима Царства порез на дунум⁹³ (*ресм-и дунум*) износио једну, две, три акче, а у Срему пет акчи.⁹⁴ Од хришћанских винограда узиман је ушур од шире

⁸⁸ У Бежанији је 1578/9. године је уписана дажбина на јечам заједно са ражи, али је уписана и посебна дажбина не јечам - *ресм-и цев*. То је једино место на коме се јавља ова дажбина у овом облику (*TD 571, 3975*).

⁸⁹ Х. Шабановић, *Турски извори*, 584, 592.

⁹⁰ *TD 571, 3971, 3973*.

⁹¹ *TD 673, 3812, 3814, 3817*.

⁹² В. W. McGowan, *Sirem Sancağı*, 2.

⁹³ Дунум је мера за површину која је износила отприлике 1/10 хектара, а користила се за њиве, винограде, ливаде, поља. Он се мерио на више начина: корацима, аршином, количином семена која је потребна да се засеје, па када се каже дунум не зна се прецизно на који од ових се мисли (Д. Бојанић, *Турски закони*, 142).

⁹⁴ Б. Ђурђев, „Сремска канун-нама“, 277.

⁹⁵ Пинта је стара угарска мера која се није користила само за вино, већ и за мерење житких и топљивих ствари, а понекад и жита. Она није свуда била

(*oşp-u şıra*), притом је као мера за ширу узета пинта.⁹⁵ Године 1546. ова дажбина је уписана само код Земуна, а двадесет година касније виноградарством се бави и већина села ове нахије.⁹⁶ Поред десетине од шире, уведен је и порез на винску бурад (*ресм-и фџџи*). Према канун-нами из 1566/7. године овај порез се не наплаћује ако становници бурад користе за вино које сами пију, међутим ако неко продаје произведени вишак вина, онда плаћа осам акчи од једног бурета.⁹⁷ Уколико га износи из града, тада му се наплаћује четири акче од сваког бурета. У канун-нами из 1588. године дошло је до извесних промена. За вино које сам проивођач користи и даље се не плаћа никаква такса, док је такса за продавање произведеног вишка вина повећана на 12 акчи од једног бурета, а ако се вино износи из града, тада се и даље наплаћује четири акче по бурету.⁹⁸

Према попису из 1578/9. године, судећи по приходима, виноградарство је било најзаступљеније у Тврдењави, Грабовцу, Живцу и Буђавцима.⁹⁹ Што се тиче пореза на винску бурад, он се наплаћује у свим селима, с тим што је износ изразито велик у Земуну, што указује на развијену трговину вином у овом месту. У попису насталом после 1588. године виноградарство је као привредна грана најзаступљеније у Буђавцима, Тврдењави и Батајници.¹⁰⁰ У овом попису је порез на винску бурад обједињен са порезом на Божић и порезом на свиње. Највећи износ на име ових дажбина дају Живац и Тврдењава.¹⁰¹ У два последња пописа у Кизил Килиси и Кумши

поједнака. Варирала је од 1,4 л до 4 л. (М. Влајинац, *Речник наших сџарих мера*, Београд 1974, 717-721). Што се тиче сремске пинте, Н. Моачанин прихвата Мекгоуаново мишљење да је она одговарала смедеревској пинти (5,6 l/kg) уз цену од 10 акчи за пинту. Поред тога, Моачанин наводи да је у XVI веку сремска пинта износила осам ока, дакле око 10l, а касније и 12 ока, као и то да је у Срему пинта вредела до око 1560. године пет, а затим 10 акчи (Nenad Močanin, *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*, Slavonski Brod 2001, 160-161. У даљем тексту *Slavonija i Srijem*).

⁹⁶ Бежанија, Јаково, Грабовац, Сурчин, Камендин, Живац, Буђавци, Тврдењава, Кумша. (Х. Шабановић, *Турски извори*, 583-601).

⁹⁷ В. W. McGowan, *Sirem Sancağı*, 6.

⁹⁸ Б. Ђурђев, „Сремска канун-нама“, 282.

⁹⁹ Тврдењава је плаћала по кући 166,6, Грабовац 136,4, Живац 119, а Буђавци 106 акчи (*TD 571, 3972, 3970, 3975, 3973*).

¹⁰⁰ Буђавци су плаћали 180, Тврдењава 150 и Батајница 132,8 акчи (*TD 673, 3814, 3814, 3813*)

¹⁰¹ Живац плаћа 50, а Тврдењава 41,6 акчи (*TD 673, 3816, 3814*).

није уписана дажбина од шире.

У вези са виноградарством је и порез који се плаћао за запуштање винограда (*ресм-и сејетѝ*), који износи две акче по винограду.¹⁰² Ова дажбина први пут се помиње 1566/7. године. Тада највећи износ на име овог пореза плаћа село Тврдењава, што говори да је ту било највише запуштених винограда, тачније 12.¹⁰³ Ситуација остаје иста до краја века.¹⁰⁴

Поред гајења житарица и винове лозе, становници земунске нахије бавили су се и сточарством: овчарством, свињогојством и пчеларством, у мањој мери. Порез се плаћао само за ситну стоку, а не и за крупну, па је зато тешко утврдити у којој мери је она гајена, јер није уношена у пореске књиге. На основу ознака које у деферима стоје уз нека имена, а представљају занимање, може се приметити да је било мало говедара, што може указати на релативно мали сточни фонд ове врсте.¹⁰⁵

Бављење овчарством било је географски условљено, али је свакако и тржишни фактор, односно близина Београда, битно утицао на његов развитак. За овце које су старије од годину дана, (у њихов број су биле уврштене и козе), плаћала се овчарина (*'ādetī-и агнām*) и торовина (*ресм-и аџл*). Ови намети су били значајан извор прихода државној благајни, која је за њих водила и посебне дефтере (*агнām дефџтери*).¹⁰⁶ У дефтеру из 1546. ови порези егзистирају као један и на основу њихових износа може се видети да је гајење ситне рогате стоке, односно оваца, углавном било уједињено у селима

¹⁰² В. W. McGowan, *Sirem Sancağı*, 1. X. Шабановић *ресм-и сејетѝ* погрешно преводи као порез од јабука.

¹⁰³ Тврдењава просечно по кући плаћа три акче (X. Шабановић, *Турски извори*, 597)

¹⁰⁴ Живац плаћа 2,85 акче, а Тврдењава 2,5 акчи. (*TD 571, 3977, 3972*); Тврдењава даје 4,16 акчи по кући (*TD 673, 3814*).

¹⁰⁵ Године 1546. нема уписаних говедара, 1566/7. уписан је један говедар у Земуну и један у Буђавцима (X. Шабановић, *Турски извори*, 583, 596). У следећа два пописа, из 1578/9. и после 1588. године уписан је само по један говедар, у Буђавцима (*TD 571, 3973*) и у Сурчину (*TD 673, 3813*).

¹⁰⁶ О томе у којој мери је био развијен систем који се бринуо о овој дажбини говори и чињеница да је у време Селима I, Сулејмана Законодавца и Ахмеда I постојала посебна канцеларија за овчарину - *'Ādet-i agnām kalemi*, која је водила рачуна о дефтерима за овчарину. (X. Хадибегић, „Порез на сийну сѝоку и коришићење исѝааша“, *ПОФ VIII–IX/1958–59* (1960), 93).

¹⁰⁷ Село Буђавци је плаћало по кући 8,5 акчи, Батајница шест, Биљарица пет и по и Добановци пет акчи. (X. Шабановић, *Турски извори*, 399-411).

земунске нахије, док су Буђавци, Батајница, Биљарица и Добановци имали већи сточни фонд.¹⁰⁷ Двадесетак година касније уз порез на ситну стоку, који износи од две овце јенду акчу¹⁰⁸, иде и порез на торове, за који се даје једна акча на сваких 10 оваца (ако бораве на том месту у току целе године).¹⁰⁹ У то време водеће место у гајењу ситне стоке заузимале су Биљарица и Бановци, а поред њих и Буђавци и Добановци.¹¹⁰

Године 1578/9. овчарством се највише баве становници Бежаније, са око 180 оваца по кући, Бановаца и Кумше, са око 90 оваца, Живца и Биљарице, са око 70 оваца, док је у осталим селима

Број оваца у земунској нахији према пописима из 1546, 1566/7, 1578/9, и после 1588. године				
место	1546.	1566/7.	1578/9.	1588.
Земун	124	3.000	4.600	4.434
Грабовац	-	500	704	834
Батајница	300	1.600	1.600	5.500
Сурчин	200	1.500	1.140	1.154
Тврдењава	-	300	540	834
Бановци	-	4.800	2.850	1.974
Буђавци	514	2.650	1.210	1.166
Врбас	-	480	290	450
Јаково	-	260	540	750
Биљарица	400	2.400	2.000	1.950
Живац	112	910	1.408	915
Бежанија	100	2.600	10.000	2.584
Добановци	500	3.000	2.842	4.166
К. Килисе	-	1.100	280	1.000
Камендин	-	1.000	1.878	1.065
Кумша	100	700	3.000	2.500
Укупно	2.350	26.800	34.882	31.276

¹⁰⁸ В. W. McGowan, *Sirem Sancağı*, 3.

¹⁰⁹ *Исџо*.

¹¹⁰ Биљарица је плаћала 48, Бановци 43,6, Буђавци 36,8 и Добановци 34,8 акчи. (Х. Шабановић, *Турски извори*, 583-601).

¹¹¹ Просечни износи ових дажбина по кући су били: у Бежанији 90,09, Кумши 45,45, Живцу 35,2 и Биљарици 34,4 акчи. (*TD 571*, 3975, 3977, 3975, 3974).

¹¹² Кумша је давала просечно по кући 9,09, Живац 8, Бежанија 7,27 и Биљарица 5,8 акчи (*Исџо*).

заступљеност овчарства знатно мања.¹¹¹ Иста села су плаћала и највеће износе на име торовине.¹¹² Из канун-наме која претходи дефтеру насталом десетак година касније може се видети да се износ дажбине није променио у односу на претходне пописе.¹¹³ У том попису су ове две дажбине опет сједињене. Највише оваца се гајило у Батајници која је имала у просеку око 160 оваца по кући, Живцу са 122, Кумши са 120 и Добановцима са просечно 100 оваца по домаћинству.¹¹⁴

Поред оваца становници земунске нахије су гајили и свиње за

шта се

Број свиња у земунској нахији према пописима из 1546, 1566/7, 1578/9. године¹¹⁷			
место	1546.	1566/7.	1578/9.
Земун	-	329	837
Грабовац	-	58	216
Батајница	100	220	199
Сурчин	120	140	168
Тврдењава	-	446	88
Бановци	-	500	280
Буђавци	200	538	208
Врбас	-	70	70
Јаково	-	27	77
Биљарица	100	225	70
Живац	100	132	93
Бежанија	100	225	276
Добановци	240	520	180
К. Килисе	-	270	134
Камендин	-	58	143
Кумша	200	360	118
Укупно	1.160	4.118	3.157

¹¹³ Б. Бурђев, „Сремска канун-нама“, 280.

¹¹⁴ Батајница је плаћала 80,4, Живац 61, Кумша 60 и Добановци 50 акчи по домаћинству (TD 673, 3813, 3816, 3818, 3817).

¹¹⁵ В. W. McGowan, *Sirem Sancağı*, 2.

¹¹⁶ *Исџо*.

¹¹⁷ Нисмо узели у обзир TD 673, зато што је у њему порез на свиње обједињен са још два пореза (порез на Божић и порез на винску бурад) и на основу укупног новчаног износа ове три дажбине није могуће утврдити тачан број свиња. У укупан број свиња за 1566/7. и 1578/9. годину урачунате су и свиње на које се плаћао порез на Божић.

плаћао намет на свиње (*bida't-i hanāzir*). Ова дажбина је износила једну акчу за две свиње.¹¹⁵ Поред ње постојао је и порез на Божић (*ресм-и бојик*) који је износио две акче за клање једне свиње.¹¹⁶ Према попису из 1546. год. највише свиња се гајило у Кумши и Бућавцима. У овом попису нема пореза на Божић. Двадесет година касније свињогојство је најразвијеније у Тврдењави.¹¹⁸ Према попису из 1578/9. највећи сточни фонд је имало село Грабовац, затим Земун и Тврдењава, док је код осталих села свињогојство заступљено у мањој мери.¹¹⁹ Што се тиче пореза на Божић, који је у сразмери са претходно наведеним порезом на свиње, највећи износ на име ове дажбине давала су села која су имала највише свиња, а то су Грабовац и Живац, а остала знатно мање.¹²⁰

У последњем од коришћених пописа ове две дажбине су обједињене и додат им је порез на винску бурад.

У вези са гајењем стоке је и дажбина по имену пољачина (*полазина*).¹²¹ Давали су је становници сваког села ради чувања усева на пољима од стоке која је у њих улазила. У Сремском санџаку она је зависила од тога о којој се врсти стоке ради. У дефтеру из 1546. ова дажбина није забележена, док је већ у попису из 1566/7. године има. Највећи износи ове дажбине су у Бућавцима и Земуну.¹²² У следећем попису највиши просечни износ ове дажбине по кући дају Живац, Земун и Тврдењава, сва остала села плаћају знатно мање износе.¹²³ Десетак година касније овај порез је обједињен са порезом на тапију и тада су Земун, Бежанија и Бућавци издвајали највише новца за плаћање ове дажбине.¹²⁴

Села земунске нахије су се у мањој мери бавила и гајењем пчела. За приходе од пчеларства давала су десетину од кошница (*ошп-и кеваре*). У најстаријем од четири пописа може се приметити

¹¹⁸ По кући плаћа 26,7 акчи на име пореза на свиње (Х. Шабановић, *Турски извори*, 596-597.)

¹¹⁹ Просечна новчана давања Грабовца су била 7,07, Земун 3,8, Тврдењава 3,25 акчи (*TD 571, 3971, 3970, 3972*).

¹²⁰ Грабовац је плаћао 2,5, а Живац 2,25 акчи по кући (*Исџо*, 3971, 3977).

¹²¹ На неким местима *'ādet-i deştibāne*.

¹²² Х. Шабановић, *Турски извори*, 596, 584.

¹²³ Живац 5,9, Земун 4,3 и Тврдењава 3,75 акчи по кући (*TD 571, 3977, 3971, 3972*).

¹²⁴ Земун је издвајао 7,5, Бежанија 6,09, Бућавци 6 акчи (*TD 673, 3811, 3816, 3814*).

¹²⁵ Бућавци су плаћали 6,6 акчи по кући (Х. Шабановић, *Турски извори*, 411).

да су овој привредној грани највећу пажњу поклањали становници Бућаваца, док су остали у то време гајили пчеле искључиво за личне потребе.¹²⁵ Већ 1566/7. године пчеларство постаје уносна делатност готово у свим селима, најпре у Биљарици, али и у Живцу, Земуну и Добановцима.¹²⁶ Године 1578/9. Биљарица и даље заузима најистакнутије место у пчеларству, за њом следе Земун, Тврдењава и Бућавци.¹²⁷ Крајем века у свим селима је донекле замрло интересовање за бављење овом делатношћу, њиме се озбиљније баве само Живац и Добановци.¹²⁸

Иако је риболов у Срему, због близине река, био развијен, у земунској нахији он није представљао значајнију привредну делатност. У складу са тим, 1566/7. године је само Бежанији, Кумши и мезри Бигавцу уписана десетина на уловљену рибу (*ôşp-и māhī*). Ова дажбина се у Бежанији узимала од риба уловљених у језеру код поменутог села¹²⁹, а у Кумши од риболова на реци Сави. У Кумши се узимао и ресум од рибара на Сави (*ресм-и сайг-и māhī*).¹³⁰ Ушур од рибе са мезре Бигавац наплаћиван је од рибе коју су становници оближње Кумше ловили у бари Живац.¹³¹ У следећем попису порез на приходе баре Живац плаћају становници истоименог села.¹³² Године 1578/9. раја из Земуна, Бежаније, Врбаса, Сурчина, Јакова, Кумше и Барича који је припадао нахији Купиник плаћала је порез за риболов и квашење лана и конопље у барама између Саве и Дунава.¹³³ Напомене о дажбинама везаним за риболов из дефтера из 1578/9. године су потврђене и у следећем попису.¹³⁴

У попису из 1546. уписани су приходи од пореза на сено

¹²⁶ Биљарица 23,12 акчи, Живац 20,8, Добановци 19,25 и Земун 15,45 акчи (Х. Шабановић, *Турски извори*, 590, 595, 589, 584).

¹²⁷ Биљарица 37,93 акчи, Земун 29,12, Тврдењава 24,16 и Бућавци 20,6. (TD 571, 3974, 3970, 3972, 3973).

¹²⁸ Живац је по кући плаћао 33,3 акче, а Добановци 32,84 акчи (TD 673, 3815, 3817).

¹²⁹ Х. Шабановић, *Турски извори*, 587; В. W. McGowan, *Sirem Sancağı*, 389.

¹³⁰ Код Х. Шабановића је уписан порез од 10 рибара (*Турски извори*, 599), док је код Мекгоуана уписано 20 рибара (*Sirem Sancağı*, 401).

¹³¹ Х. Шабановић, *Турски извори*, 599; В. W. McGowan, *Sirem Sancağı*, 401.

¹³² TD 571, 3975.

¹³³ *Исџо*.

¹³⁴ TD 673, 3816.

¹³⁵ Поставља се питање зашто је толико велики износ ове дажбине. Д. Бојанић сматра да се овде не ради о обичној слами, већ о крупној слами од ражаних

(*рesm-и žийāх*). Према износу дажбине која је у свим селима уједначена и износи око седам акчи, може се видети да је приход од сена спадао у значајније приходе.¹³⁵ У осталим пописима ова дажбина је обједињена са наметом на дрва (*рesm-и хIме*) и бостан (*рesm-и босīāн*).¹³⁶ Године 1566/7. новчани износи на име ове обједињене дажбине су изједначени у свим насељима и износе око 12 акчи.¹³⁷ Године 1578/9. износи су поново у свим насељима уједначени, али сада су прилично високи, у просеку око 50 акчи по кући са мањим одступањима.¹³⁸ Према подацима које доноси последњи од коришћених пописа, ситуација остаје иста и крајем века, с тим што се издвајају Бежанија, са највишим износом, и Земун, са најмањим износом ове дажбине.¹³⁹

У Земуну се одвојено плаћао намет на бостан, поред тога што се давао и заједно са наметом на сено и дрво.¹⁴⁰

Године 1566/7. уведена су новчана давања за различите повртарске културе. У земунској нахији наплаћивана је десетина на: бели и црни лук, купус, сочиво, боб, грах, репу, воће, као и на индустријске биљке лан и конопљу. Врло ниски порески износи на име ових култура показују да су узгајане искључиво за личне потребе и да се њима није трговало; свако домаћинство је производило онолико поврћа колике су биле његове потребе.

Индустријске биљке лан и конопља су гајене као неопходна сировина за производњу текстила у сваком домаћинству. Постојали су повољни природни услови, близина језера и река, који су били неопходни у одређеној фази њихове прераде. Међутим, судећи по

и овсених стабилки која се користила за покривање кровова помоћних зграда или за покривање зидова око дворишта, као и за везивање снопова (Д. Бојанић, „Крупан и Рађевина у XVI и XVII веку“, Рађевина у прошлости 1, Београд, 1986, 154).

¹³⁶ Такса на узгајање диња и лубеница.

¹³⁷ Уписана је као порез од сена, бостана и дрва (*рesm-и žийāх ve бostāн ve hī me*).

¹³⁸ *TD 571*, 3970–3977.

¹³⁹ Бежанија 73,95 акчи, а Земун 21,84 акчи по кући (*TD 673*, 3816, 3811).

¹⁴⁰ *TD 571*, 3970; *TD 673*, 3812. Године 1566/7. забележено је да Бежанија даје десетину на бостан који на месту званом Грета узгајају муслимани и хришћани Београда (Х. Шабановић, *Турски извори*, 587; *Sirem Sancağı*, 389).

¹⁴¹ Живац плаћа 9,16, а Тврдењава 5,62 акчи (Х. Шабановић, *Турски извори*, 595, 597).

износима дажбина, количина ових производа је била у оквирима реалних потреба сваке породице, ништа више од тога. У попису из 1566/7. издвајају се Живац и Тврдењава¹⁴¹, 1578/9. године производња лана и конопље је заступљена само у Буђавцима и Добановцима¹⁴², вероватно због близине мочваре која је обезбеђивала повољне услове за гајење ових култура. Десетак година касније лан и конопљу највише производе Живац и Буђавци.¹⁴³

Производња воћа у земунској нахији је била незнатна, скоро занемарљива, па је и порез који се плаћао на приходе од воћа (*resm-i meйve*) био врло мали. Становници ове нахије су га производили искључиво за личне потребе, као што је био случај и са поврћем.

Поред поменутих природних дажбина, становници земунске нахије су плаћали и младарину (*resm-i 'arūs*) и бадухаву (*bāq-i хавā*). Младарина је разрезивана на цело село, према броју склопљених бракова.¹⁴⁴ Према сремској канун-нами из 1566/7. године на име младарине за девојке се узимало 60 акчи, а од жене 30 акчи, од сиромашних се узимала половина овог износа. Према износу ове дажбине, може се видети да се у периоду обухваћеном дефтерима, у другој половини XVI века удавало највише девојака у Биљарици, Тврдењави, Грабовцу и Живцу.¹⁴⁵ Што се тиче бадухаве, она се плаћала како би се одржала безбедност у крају, гонили и кажњавали преступници, надокнађивала причињена штета и друго. Износ бадухаве је одређиван у складу са трогодишњим просеком учињених кривичних дела.¹⁴⁶ Средином XVI века највећа новчана давања за бадухаву су имали становници Буђаваца¹⁴⁷, 1566/7. године Тврдењава¹⁴⁸, 1578/9. године Бежанија и Тврдењава¹⁴⁹, а крајем века Тврдењава,

¹⁴³ Живац 16,6, а Буђавци 7,5 акчи (TD 673, 3815, 3814).

¹⁴⁴ С. Катић, „Кнежевачко Пописје“, 144.

¹⁴⁵ Према пописима из 1578/9. највише износе младарине је плаћао Грабовац 10,7 акчи по домаћинству, а после 1588. године је највећу младарину плаћало село Живац 18,8 акчи (TD 571, 3971; TD 673, 3816).

¹⁴⁶ С. Катић, „Кнежевачко Пописје“, 143.

¹⁴⁷ Плаћали су 5,16 акчи по кући (Х. Шабановић, *Турски извори*, 411).

¹⁴⁸ Плаћа 6,25 акчи по кући (*Исџо*, 597).

¹⁴⁹ Просечни износ бадухаве по кући у Бежанији је био 11,81, а у Тврдењави 10,8 акчи (TD 571, 3975, 3972).

¹⁵⁰ Тврдењава је давала 32,58, Батајница 17,07, а Живац 16,8 акчи (TD 673, 3814, 3813, 3816).

Батајница и Живац.¹⁵⁰

Сва насеља земунске нахије су плаћала и порез на тапију (*рesm-и т̄аий̄*). Године 1546. је износ ове дажбине уједначен и у просеку износи једну акчу по кући. Иста је ситуација и 1566/7, издваја се само Бежанија.¹⁵¹ У следећем попису највећа новчана давања по кући на име пореза на тапију има Живац, а у последњем попису Земун, Бежанија и Бућавци, с тим што је овде обједињена са пољачином.¹⁵² Закон тапије је био такав да ако рајетин неоправдано три године не обрађује земљу и на тај начин учини штету спахији, може му се одузети посед и дати другоме. Ако земљиште није за обрађивање не може се одузети, а такође се један до два дунума земље могу искористити као пашњак.¹⁵³

Овде ћемо поменути још једну од дажбина која није натурална и није карактеристична за сва села земунске нахије, а то је порез на удовице (*рesm-и б̄џве*). Овај порез се јавља само у попису из 1566/7. године и то у Земуну, Бежанији, Кизил Килиси и Камендину.¹⁵⁴

Поред пољопривреде и сточарства у земунској нахији је била развијена и трговина. Сходно томе насеља која су била средишта ове делатности морала су да плаћају и дажбину на име прихода од тржишних такси седмичног сајма, ихтисаба и ихзарије (*махс̄л-и б̄аџ-и баз̄р-и хаф̄ша ве ихт̄ис̄аб ве ихз̄арий̄е*).¹⁵⁵ Године 1546. Бежанија је била трговински центар нахије и зато је плаћала на име прихода од тржишних такси (*б̄аџ-и баз̄р*) 600 акчи годишње. Х. Шабановић ово објашњава тиме што је ту постојало тржиште на коме су наплаћиване тржишне таксе.¹⁵⁶ У другој половини XVI века Земун постаје центар трговине у земунској нахији и то остаје до краја века. У складу са тим, порез за обављање трговине плаћа само

¹⁵¹ Бежанија плаћа 3,70 акчи по кући (Х. Шабановић, *Турски извори*, 586).

¹⁵² Живац просечно по кући плаћа 6,19 акчи (*TD 571*, 3975); Земун 7,5, Бежанија 6,09, Бућавци шест акчи (*TD 673*, 3812, 3816, 3814).

¹⁵³ Б. Ђурђев, „Сремска канун-нама“, 281.

¹⁵⁴ Х. Шабановић, *Турски извори*, 584, 587, 592, 594.

¹⁵⁵ *Ihtisāb* је означавао тржишну инспекцију, али и тржишне таксе и глобе које је наплаћивао исти орган, док је *ihzāriyya* означавала таксе које су наплаћиване за позивање и привођење оптужених и осуђених лица власти (Х. Шабановић, *Турски извори*, 618).

¹⁵⁶ *Ис̄то*, 407.

¹⁵⁷ *Ис̄то*, 584.

¹⁵⁸ *TD 571*, 3971; *TD 673*, 3812.

ово насеље и то 1566/7. у износу од 1500 акчи¹⁵⁷, док је касније ова дажбина увећана на 4000 акчи.¹⁵⁸ Овај податак указује на то да је Земун у време последња два пописа имао велике приходе од трговине, па је на име тога морао и држави да плаћа увећане износе.

* * *

У XVI веку на територији земунске нахије постојао је само манастир Фенек. У најстаријем дефтеру Сремског санџака овај манастир није убележен, што би могло значити да је настао после 1545/58, а пре 1563. године.¹⁵⁹ Фенек је, као и остали манастири у Сремском санџаку, плаћао одређени износ уместо ушура, али је поред тога плаћао и бадухаву.¹⁶⁰ После ступања Селима II на престо, 1566. године, наплаћени су врло велики износи од већих манастира на име тапијских такси. Од Фенека је наплаћено 3800 акчи, а поред тога су повећани и износи дажбина.¹⁶¹

Наплаћивање речених износа од манастира на име тапије познато је под именом „продаја цркава и манастира“. Ова фискална мера предузета је по налогу Селима II и значила је конфискацију црквених и манастирских имања које су касније манастири, уко-

¹⁵⁹ В. Ђурђевић, „*Prodaja crkava i manastira za vreme vlade Selima II*“, *Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, IX, 1958, 244–245. У даљем тексту В. Ђурђевић, „*Prodaja crkava*“.

¹⁶⁰ „*Срем*“, 191.

¹⁶¹ *Исџо*, 191.

¹⁶² Александар Фотић, „*Конфискација и продаја манастира у доба Селима II*“, *Balkanica*, XXVII, Београд 1996, 45, 48, 49. „*Продаја цркава и манастира*“ подразумева узимање великих сума новца на име тапије за имања манастира, под изговором да је они нису платили приликом фетха, ни после тога. Манастири који нису могли да плате захтеване дажбине били су одузимани од калуђера. (Б. Ђурђевић, „*Још један податак о 'продаји цркава и манастира' за време султана Селима II*“, *Годишњак историјског друштва Босне и Херцеговине*, X, Сарајево 1959, 385). Ова мера је послужила за попуњавање државне касе, али и у доста случајева када се радило о порушеним и напуштеним црквама и манастирима, као и о онима који нису могли платити високе таксе дала је прилику да други великаши дођу до јефтине грађе за своје задужбине (В. Ђурђевић, „*Prodaja crkava*“, 247). „*Продаја цркава и манастира*“ је окончана тек у последњој или претпоследњој деценији XVI века, с тим што је већина цркава откупљена у 1566. години.

лико су имали средстава, могли да откупе. Овом мером је био захваћен читав европски део Османског царства, па и Сремски санџак, и она је спроведена у време вршења пописа.¹⁶²

Фенек је први пут регистрован у попису из 1566. године. Уз њега стоји напомена да је свештеницима овог манастира издата тапија на винограде, баште, ливаде, њиве, Дуге Њиве, језеро поред манастира, место Курмадин и шуму у близини манастира, пошто су их досада користили без тапије, као и да треба да плаћају одсеком 300 акчи годишње уместо ушура.¹⁶³

Приликом наредног пописа, износ, који братство манастира Фенек треба да плаћа господару земље на име надокнаде за ушуре и намете, повећан је на 600 акчи годишње.¹⁶⁴ Према последњем попису који смо имали на располагању иста годишња надокнада увећана је још за 100 акчи.¹⁶⁵

Поред Фенека, на подручју Сремског санџака пописано је 212 цркава, од тога 13 у земунској нахији.¹⁶⁶ Иако нигде у дефтери-ма није експлицитно наведено да постоје цркве, о томе поуздано говори чињеница да су у сва четири пописа регистровани попови. Њихов број је уједначен, што говори о релативно стабилној црквеној организацији.¹⁶⁷ Поред тога, о постојању цркава сведоче и порези на црквено земљиште које су давала одређена насеља у земунској нахији. У дефтеру из 1566/7. код Земуна је уписан порез на тапију за црквено земљиште у износу од 100 акчи. Порез на тапију је те године наплаћен и у Бежанији, 80 акчи, Јакову 50 акчи, Грабовцу 40, Добановцима 80, Биљарици 60, Кизил Килиси 80, Сурчину 60, Камендину 60, Живцу 40, Бућавцима (изостављен износ).¹⁶⁸ Овај намет се не помиње у последња два пописа.

¹⁶³ Х. Шабановић, *Турски извори*, 600; *Sirem Sancağı*, 401.

¹⁶⁴ *TD 571*, 3977.

¹⁶⁵ *TD 673*, 3818.

¹⁶⁶ О. Зиројевић, „Сремске цркве и манастири у турским пописима из друге половине XVI века“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, 25, 1989, 23-24.

¹⁶⁷ Године 1546. у земунској нахији има укупно 12 попова, 1566/7. 16 попова (Х. Шабановић, *Турски извори*, 403-411); 1578. је било 11, а после 1588. године 12 попова (*TD 571*, 3970-3977; *TD 673*, 3811-3818). Највећи број попова земунска нахија има 1566/7. године, а у остала три пописа њихов број је уједначен, што говори о релативно стабилној црквеној организацији.

¹⁶⁸ Х. Шабановић, *Турски извори*, 585-601.

* * *

Крајем XVI века, односно за време Дугог рата, Земун и земунска нахија су, као и остали делови Сремског санџака, доживели велика разарања. Борбе су се одразиле на град, његову околину, па и на целу приведну ситуацију. Хроничар Печевеја, говори о томе да је у првим годинама Дугог рата запаљена свака тврђава и касаба од Београда до Будима, као и то да је Земун тада запаљен једном или два пута.¹⁶⁹ Према наводима османског хроничара Наима Мустафе-ефендије, хајдучке дружине у Срему спалиле су Земун 1594. године. Том приликом су опљачкале и друга места у Срему, а наочиглед београдских Турака узимале су данак од воденичара из околине.¹⁷⁰

Што је рат дуже трајао ситуација је била све тежа, расли су ванредни ратни порези, трошкови за коначење војске, а вршен је и принудни откуп намирница.¹⁷¹

Изгледа да су борбе у Банату утицале на Османлије да у извесном обиму обнове земунску тврђаву и сместе у њу посаду која је требало да штити становништво од нових хајдучких похара. То потврђује једна заповест Порте издата по окончању Дугог рата, тачније 1608. године. Земун је тада припадао хасу Сремског санџак-бега, чије су војводе убирале порезе од грађана, вршећи при том бројне злоупотребе. Због тога се један број становника иселио, па је Порта одлучила да се приходи Земуна дозначе као део плате посади земунске тврђаве. Ова мера требало је да допринесе обнови касабе.¹⁷²

И заиста, судећи према сведочењу Евлије Челебије из 1663. године, до ове обнове је и дошло. Средином XVII века Земун је имао градског заповедника, градску посаду, субашу и тржишног надзорника. Насеље се састојало од око 400 кућа, џамије, шест месџида, мектеба и текије.¹⁷³

Ово говори о томе да је Земун, упркос ратним страдањима крајем XVI века, која су претила да угрозе његов даљи развој, успео да се опорави и у XVII веку израсте у важан трговински центар и

¹⁶⁹ *Пезеви Тарихи*, 357.

¹⁷⁰ С. Катић, „*Кнежевачко Пошисје*“, 177.

¹⁷¹ *Исџо*, 179.

¹⁷² 81 *Numarah Mühimme Defteri*, hüküm. no. 160 према: N. Моаџанин, *Slavonija i Srijem*, 102.

¹⁷³ *Евлија Челебија*, *Putopis*, 110.

Драгана АМЕДОСКИ

значајно муслиманско насеље.